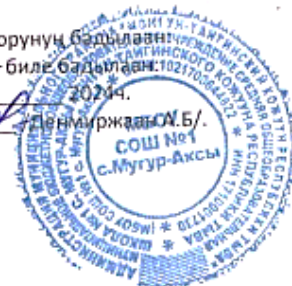

Мугур-Аксы суурнуң муниципалдыг бюджеттиг № 1 ортумак ниити билиг школазы

ШМК – ның хуралынга сайгарып
келген протокол № Р
«28» август 2024 чыл.
Чыдым А.Д. /Чыдым А.Д.

Школа директорунуң өөредилге
талазы – биле оралакчызы
чөпшээрээн:
«28» август 2024ч.
Шолбан Ч.Х. / Шолбан Ч.Х. /

Школаның директорунуң бадыйлаан:
№ _____ дужаалы – биле бадыйлаан:
« _____ » _____ 2024ч.
Денмиржал С.Б. /

Төрээн чогаал эртеминге
ажылчын программа.
5 класс.

2024 – 2025 өөредилге чылы

Мугур-Аксы, 2024 чыл

Тайылбыр бижик.

Программаны РФ-тиң өөрөдиге болгаш эртем яамызының 2010 чылда үндүргени №1879 «Примерные программы по учебным предметам. Стандарты второго поколения. Русский (родной) язык. 5-9 кл.», «Примерные основные образовательные программы. 10-11 кл.» болгаш Тыва Республиканың өөрөдиге болгаш эртем яамызының Национал школа хогжүдөр институтунуң 2023 чылда үндүргени «Төрээн чогаалга күрүне стантардының» сорулгаларына болгаш негелделеринге дүүштүр кылдынган.. Мугур-Аксы №1 школанын ооредиглиг программазынга дууштүр тургускан.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити оорөдиге системазында тыва чогаал эртемниң ниити характеристиказын берип, үндөзүн өөрөдиге планында туружун тодараткан. Школага литератураны өөрөдириниң кол сорулгазы – өөрникчилерни сөстүн уран чүүлүнге, чечен чогаалдың, аас чогаалдың байлакшылдыг чогаалдарына хандыкшыдары болур. Чечен чогаал өөрөдигезинин дөзү-чогаалдын номчулгазы болгаш сайгарып өөренири, сөстүн уран мастерлери-чогаалчыларның намдарлары, программаже кириген чогаалды өөрениринге эргежок чугула төөгүнүн фактылары-биле таныжары болур.

Амгы үеде тыва аас чогаалы болгаш литература тыва чоннуң культуразының эн улуг эстетиктиг уран чүүлү болуп турар.

Ынчангаш, тыва чогаал эртеми өөрөдигеде эн кол эртемнерниң бирээзи. Бедик культурлуг, бүгү талалыг сайзыраңгай кижизидилгээ чогаал эртемниң ужур-дузазы улуг. Тыва литература үзел-бодалдары сайзыраңгай, амыдыралга тура-сорукут, омак-сергек, бурунгаар чүткүлдүг, хей-атъттыг кижилерни өстүреринге эргежок улуг чепсек болуп чоруур. Тыва улустуң төөгүзү, хосталга, аас-кежик дээш чүс-чүс чылдарда чоннуң демисежи чорааны-биле тыва чечен чогаал болгаш аас чогаалы өөреникчилерни таныштырар болгаш оларны төөгүчү езу-биле угап өөрөдир.

Төрээн чогаал уругларны күш-ажылга кижизидеринге база кезээде бараан болуп чоруур эртемнерниң бирээзи. Чогаалдың бир-мөзүлөш омур-хевирлеринин үлегерлери күш-ажылды алдаржыдып, аңаа киржиринче, ону хүндүлээринче уругларны углап турар.

Тыва литература кичээлдеринге идея-моральдыг болгаш күш-ажылчы кижизидилге эстетиктиг кижизидилге-биле сырый холбаалыг чоруттунар болгаш уруглар чогаалдар-биле таныжып тургаш, оларның идеялиг утказын, уран-чеченин сеткилинин ханызындан медресеп билбишаан, уран номчулгага быжыг хандыкшылдыг болуп өзерлер.

Школага чечен чогаалды уран чүүлдүн өске хевирлери-биле, амыдырал-биле холбаштырып өөрөтпишаан, тыва чогаал эртемнин өөрөдигези дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөрөдиринин сорулгалары:

өөрөдиглиг:

– чогаал созуглелинин тургузуун, уран-чеченин, оон дылынын онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартыр;

– чогаал теориязынын эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдын аймаан, жанрын, хевирин, оон бижиттинген төөгүзүн ылгап өөрөдир;

-- чечен чогаалдын онзагайын уран чуулдун өске хевирлери-биле деннеп, орус болгаш өске-даа чоннарнын литературазында тыва чогаалдарнын идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деннеп көөр;

-- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-буру медээ-сумелерни (интернет четкизи, словарьлар, справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөрөдир;

Сайзырадыр:

-- уругларнын амыдыралче бот-тускайлан медреселдиг көрүжун хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн хынаар;

-- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дууштур шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр;

Кижизидилгелиг:

-- сагыш-сеткили байлак, мөзү-будужу чаагай, эптиг-чөптүг;

-- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг, хамааты бот-медресели бедик, ада-чурт төөгүзун үнелеп билир;

– номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдын кандыг-даа байдалдарында камгалап билир кижинин кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнеринин утказы болгаш тургузуу.

Чечен чогаал кижинин сагыш-сеткилинин хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөрөдир. Ынчангаш литература, уран чуулдун өске-даа хевирлери дег, уругларнын мөзү-будужун хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжун быжыглаарынга салдарлыг.

Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырынын арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчынын делегейи-биле, оон чогаал бижиир аян-хоону-биле чоок таныжары болур. Чоннун амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейинин классиктиг литературазы, тыва чоннун эрте бурунгудан бээр онзагай культуразы кижинин мозулуг аажы-чанынын үнелин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар.

Уругларнын чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хой-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемнин салдары улуг. Чечен чогаалдын дылы дыл эртемнин бугу адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар состун эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында ооренген билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран состун байлаа деп билиндирбишаан, литература теориязында уран-чечен аргаларны кол ниити ооредилгеге школанын 5-6 класстарынга ханы оорөдир.

Тыва чогаал эртемнин өөрөдиринин туннелдери.

өөредилгенин *бот-тускайлан туннелдери* өөреникчинин бодунун узел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, оорениринин чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медреселдии-биле угаап билиринче, хөй чоннарнын аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыларынынче угланган болур.

Предметтиг туннелдер кижинин ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: эртемнин спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырынын янзы-буру аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрениринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг туннелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнернин теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөрениринин бот-тускайлан, **коммуникативтиг** (харылзаа тудуп, чугаалажып билиринин), **регулятивтиг** (бот угланыышкынныг), чаа билиг алырынын аргаларын шингээтиреринче угланган болур.

Материал-техниктиг хандырылга коргузуглеринин характеристиказы

өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицаалар, схемалар ортумак (долу) ниити ооредилгенин сорулгаларын кууседиринче чугула хекректиг ооредилге-методиктиг комплексти чоргузар. Материал-техниктиг хандырылга коргузуглери санитар эпидемиологтуг дурумнер болгаш нормаларга дугжуп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.178-02).

5-ки класстың өөредиглиг ажылчын программазы 3 кезектен тургустунган: тайылбыр бижик, өөредилге-тематиктиг план, өөредилге-методиктиг материалдар данзызы.

5-ки класстың төрөөн чогаалга ажылчын программазы идея-темалыг принципти барымдаалап тургустунган, шаандагы Тывага амыдырал, бойдус, революция, чоннар аразында найырал, ажыл-иш дээш өске-даа темалар-биле бөлүктөп өөренир:

1. улустуң аас чогаалы;
2. улустуң аас чогаалыга чоок чогаалдар;
3. бичии уругларның овор-хевирин көргүскен чогаалдар;
4. бойдус болгаш кижин дугайында чогаалдар;
5. тыва улустуң патриотчу сеткил-соруун илереткен чогаалдар;
6. тыва чон-биле кожа кады чурттап чоруур өске чоннарның чогаалдары;

5-ки класска тыва улустуң аас чогаалының кол жанрларын номчуп, сайгарып өөренири көрдүнгөн.

Аас болгаш бижимел чогаалдарны номчуп өөредиринче-биле чергелештир чогаал теориязының эге, бөдүүн билиглерин бээри программада көрдүнгөн.

Программада өөреникчилернин аас чугаа сайзырадылгазынга кичээлдернин янзы-бүрү хевирлери көрдүнгөн: словарьлыг ажылдар, аас болгаш бижимел ажылдар, чогаадылар, эдертиг, диалогтар, чечен- чугаалар, ном сөзү-биле ыдары, чогаадыкчы ажылдар болгаш шээжилээшкин:

аас-биле: сөзүглелди шын медреселдиг, чүгүртү, аянынг номчууру болгаш шээжи-биле чугаалаары.

Номчаан чогаалдарының үзүндүлерин делгередир, допчулай шилип чугаалаары. Айтырыгга делгеренгей харыыны бээри, чогаалдың маадырларының дугайында чугаа тургузары. Бодунуң хайгааралдарынга үндезилеттинген харылзаалыг чугаа тургузары.

бижимел-биле: өөрөнгөн чогаалдарыныга, чамдык үзүндүлерге делгередир, допчулай шилилгелиг эдертиг бижири; айтырыгга делгеренгей харыы бээри; хемчээли улуг эвес проза чогаалының бөдүүн планын тургузары; чурук дузазы-биле харылзаалыг чугаа тургузары; хайгааралдар дузазы-биле чогаадыг бижири.

5 классты доозуп тургаш, өөреникчилер эртем талазы-биле дараазында мергежилдерни болгаш чанчылдарны чедип алыр:

- чогаалдың адын, авторун билир;

- өөрөнгөн чогаалдарының утказын, маадырларын, ында чуруп көргүскөн болуушкуннарны дес-дараалай билир;
 - сөзүглелди шын, ханы меделелдиг, чүгүртү, аянын номчуп билир;
 - өөрөнгөн эрткен сөзүглелден денелелелерни, эпитеттерни, тып, оларның сөзүглелге уjur-дузааын тайылбырлап шыдаар;
 - номчаан чогаалының азы кандыг-бир болуушкун көргүскөн үзүндүнүн утказын делгеренгей болгаш шилилгелиг чугаалап билир;
 - хемчээли улуг эвес проза чогаалына бөдүүн план тургузуп билир;
 - чогаалдың маадырларының дугайында чугаа тургузуп билир; улустун тоолун чечен чугаадан, авторлуг тоолдардан, баснядан ылгап билир; өөрөдиге номунун сөстөр утказы тайылбырлаан кезээн болгаш тайылбыр словарьны ажыглап билир;
 - Бодунун хайгааралдарына үндезилеттинген харылзаалыг чугаа тургузуп билир:
 - Төрээн чогаалдың 5 класс курузунда дараазында метапредметтиг мергежилдерни болгаш чанчылдарны чедип алыр:
 - янзы-бүрү чүүлдерни, билиишкиннерни деңнеп, шүүштүрүп, догааштырып, түңнеп билири;
 - төрээн дылына аас болгаш бижимел культурлуг чугааны байдалга дүүштүр тургузуп билири;
 - аңгы-аңгы ажылдарны ажыглап тургаш, бодунга херектиг информацияны тып билири;

Программа неделяда 1 шакка тургустунган. Шупту 34 шакка хувааттынган,

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери.

5-ки класска төрөөн чогаал эртемнин өөренир чүүлдери.

1. Куулар Д. С, Монгуш А. М. 5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература программазы. ТР-ның өөредилге болгаш эртем яамызының бадылааны (Кызыл: ТывНУЧ, 1994ч.)
2. Өөредилге ному: М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак, Е.Т. Чамзырын, А.С. Шаалы. Төрөөн чогаал. 5 класс. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2016ч.

Немелде литература:

1. А.К.Калзан. Амыдырал болгаш литература. Кызыл: ТывНУЧ, 1980ч.
4. А.С.Төгүй-оол. Шинчилелдер. Кызыл: ТывНУЧ, 2001.
5. В.С.Салчак. Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер. Кызыл: “Аныяк”, 2000ч.
6. В.С.Салчак. Уран сөстүң ужуу. Абакан: “Журналист”, 2010ч.
7. Д.С. Куулар. Төөгү болгаш амгы үе. Кызыл: ТывНУЧ, 1982ч.
8. Е.Т.Танова. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажил-чорудулгазы. Кызыл: ОАО “Тываполиграф”, 2013ч.
9. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000ч)
10. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001ч)

Словарьлар:

1. Тыва-орус словарь.М.: Сов.энциклопедия, 1968ч.

Ол ышкаш:

- чогаалчыларның портреттери, плакаттар;
- чогаалчыларның чогаалдарына чураан иллюстрациялар, чуруктар;
- уругларның билиин хынаарына белеткээн тест ажилдар.

5 класс төрөөн чогаал календарь-тематиктиг план

№	Эгелерниң ады	Программаның темалары	Шагы	Эрттирер хуну		Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
				План- биле	Херек кырында	
1	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ном дугайында сөс С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Ном». Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Сиген шөлүндө». <i>Литература теориязы:</i> деңнелге	1			Ном кылырының дугайында медээлер-биле таныжылга (автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон өске). Өөредиглиг диалогка киржири: «Кижиги бүрүзүнүң амыдыралында чечен чогаалдың салдары». Шүлүктөрни аянынг номчууру. Коллективтиг ажил: чогаалдың тема болгаш кол бодалы. Номчаан чүүлдүң ниити сайгарылгазы, бодунуң хуу бодалын чугаалаары. Словарь-биле ажил.
2	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	1			Көшкүн тыва чоннуң чаңчылчаан амыдыралының онзагайының дугайында ниити чугааны чорудары. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередери. Бөлүктөп ажилдаары: чогаалдың тема болгаш идеяын тодарадыры. Чогаал маадырларының окур-хевирлериниң онзагайын тодарадыры. Ниити ажил: бойдус чурумалынга даянып, маадырның иштики делегейин тодарадып бижири. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның сөзүглелге уjur-дузазын тодарадыры.

	Эгээрттинмес эртине-байлак – аас чогаалы					
3	Улустуң аас чогаалы	Тоолдар. Улустуң аас чогаалы. Фольклорнуң биче хевирлери.	1			Тоол маадырларынга характеристика бээри база оларның аажычаңын үнелээри. Башкының айтырыгларынга харыылаары. Учебный диалог о нравственной проблематике жанров устного народного творчества как основу для развития представлений о нравственном идеале своего народа. Улустуң аас чогаалының кол өзээн мөзү-шынар айтырыы, чоннуң эки аажы-чаңы, чоннуң алыс күзелилерээр дугайында айтырыглар тургузуп турар дээрзин лгап, түңнеп билир. Улустуң аас чогаалыда көдүрттүнген мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билири.
4		Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. <i>Литература теориязы:</i> үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар	1			Үлегер домактар фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билир. Тыва үлегер домактарның утказын тодарадыр. Үлегер домактарның өөредиг, делегей болгаш амыдырал дугайында утказын тодарадып билир. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө мерген бодалдарның утказын тодарадыр. Үлегер домактарны шээжи-биле чугаалаар. Дыңнаан чүүлүнге хамаарыштыр айтырыгларга харыылаары. Чогаал болгаш фольклорну деңнээри:

						ниити болгаш ылгалдыг талаларын дилээр. Үлегер домактарны, тывызыктарны номчууру. Оларны өөренири болгаш шээжи-биле чугаалаары. Аас болгаш бижимел чугаага үлегер домактар болгаш чечен сөстөрнүң ылгалын тодарадыр. Чөрүлдээлиг чидиг айтырыг: «Үлегер домактар болгаш чечен
--	--	--	--	--	--	---

5						сөстөрнүң утказында кандыг ылгал барыл?». Тывызыктарны номчууру болгаш тывары. Тывызыктарны үлегер домактар болгаш чечен сөстөр-биле деңнээри, ниити чүүлдешкек чүүлдерин тывар. Таблица-биле ажыл: фольклорнун кол жанрларының кыска тодарадып бижири (тывызык, үлегер домак, чечен сөстөр)
		Хуулгаазын тоолдар. Тоол «Тос оолдуг Доктагана кадай»	1			Хуулгаазын тоолдарның онзагай талаларын тодарадырып билир. Номчаан тоолунун утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдыр. Бөлүктөп ажылдаары: тоолдун тема болгаш сюжедин тодарадып билири. Тоолдарның сюжеттиг шыйыын тодарадыры. Хуулгаазын тоолдарның угаап боданырын сайзырадырынга, ыдыктарга хамаарыштыр кижиниң хамаарылгазын тодарадыр.

6-7						Тоолдарның өөредиглиг утказы дугайында чугаа чорудар.
		Анаа тоолдар. Тоол «Балыкчы Багай-оол». Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы».	2			Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадып билири. Номчаан тоолунуң дугайында чугаа чорудар. Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижиниң эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эпнайыралдыг, чөптүг болурун тодарадып билир. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмке хамаарыштыр сайгарылгалыг чугааны чорудар. Ниити ажилдаары: тоолдарның идеязын тодарадыры. Маадырларның мөзү-шынарынга характеристика бээри. Номчаан чогаалдарын сайгарары (деңнээр)
	8	Дириг амытаннар дыгайында тоолдар. Тоолдар «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле Үгү». <i>Литература теориязы::</i> эпитет	1			Тоолда чырыттынган чаагай сеткилди илередирип билир. Ниити ажил: тоолдарның дылының онзагайын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадыр. Таблица-биле ажил: дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгаар. Тоолдарның идея-тематиктиг угланыышкынын, кижизидикчи ужуруткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадыр Бот-тускайлаң ажилдаары: тоолдарда дылдарның ч

Аас чогаалындан үжүкталгаш...

9	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Тоол «Кым эң ажыктыгыл?».	1			Литературлуг тоолдарда төөгүлүг болуушкуннарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билир. Тоолдарны тодаргай эдерти чугаалап билири, шилилгелиг эдерти чугаалап, оларның сургаалдыг утказын тодарадып билири. Сөзүглелдин утказынга, маадырларның хөделиишкиннеринге даянып, бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Айтырыгларга долу аас болгаш бижимел харыылаары.
10		М. С. Эргеп. Тоолдар «Чартык арбай», «Хек чүге ыраажы болганыл?».	1			Рольдап аянныг номчулга. Үне (үнелер) дугайында номчуп турар чогаалынга даянып, тодарадып билир. Чогаалда дылдың чүрумалдыг аргаларын тып билири, оларның чогаалга салдарының дугайында чугаага киржилгези. Бойдуска (хектиң эдеринге) хамаарыштыр улусчу даап бодаашкынының онзагайы, бодунуң хамаарылгазын илередип билири. Маадырларга характеристика бээри. Ийилеп ажилдаары: тоолдарның, авторлуг тоолдарның чоок болгаш ылгалдыг талаларын, авторлуг тоолдуң идеялиг утказын илередир.

11		С. С. Сүрүң-оол. Тоол «Карактар дугайында маргылдаа».	1			Чогаалды аянныг номчууру.
12		Ч. М. Чүлдүм. Тоол «Тарааның тывылганы».	1			М. С. Эргептиң чогаадыкчы аңыл-ижи таныжылга.
13		О. О. Сувакпит. Басня «Арзылаң биле Пар». С. С. Серен. Басня «Ном биле Портфель».	1			Уруглар чогаалчызының бижээни литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередип, сайгарып билир. Чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы, маадырларның хөделиишкиннеринге тус-тус үнелелди бээр.
		Литература теориязы: авторлуг тоол, басня				Чогаалды аянныг номчууру. Кыска тоолдарның онзагайын илередири.
						Номчуп турар чогаалында чидиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээрин тодарадып билир. Тоолдуң сайгарылгазынга идепкейлиг киржир. Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаары.
						Ниити ажылдаары: тоолдуң темазын, ооң кижизидикчи салдарын тодарадыр.
						Бөлүктеп ажылдаары: маадырларны деңнеп сайгарары. Оларнуң хөделиишкиннеринге үнелел бээр.
						Кыска тоолдарның онзагайын тодарадыр. Өөренип турар чогаалыга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билир. Чогаалда мөзү-шынар айтырыынга хамаарыштыр көдүрттүнген чидиг айтырыгга бодунуң

						туружун илередип билири. Тоолдарның сайгарылгазынга ниити киржилге. Басняның кол идеязын тодарадыр. Дириг амытаннарның овурхевирлерин илередири. Шээжи-биле чугаалаары. Кижиниң мегелээр, бот тогдунар, алдар-макталга туралыг, турамык аажы-чаңының дугайында чугаага киржир. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалында басняның идеязының кииргенин тодарадыр.
--	--	--	--	--	--	--

14	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	И. А. Крылов. Басня «Каарган болгаш дилги».	1			Басня жанрында чоннуң мергенин, ооң өөредиглиг ужурутказының дугайында чугаага киржир. Авторнуң туружун илередири. Чогаалдардың идеялиг угланыышкынын тодарадыры. Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчиниң очулдурганы орус баснялар-биле таныжылга. Басняны рольдап аяанныг номчууру.
15	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Л. Х. Иргит. Басня «Теве». <i>Литература теориязы:</i> диригжидилге	1			Лидия Иргиттиң чогаалдары-биле таныжылга, өөредиглиг, каттырынчыг уткалыг салдарын тодарадыр. Сөзүглелден диригжидилгени тып, чечен чогаалга оларның ужурудузанын илередир. Авторнуң туружунуң дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарап кээрин илередир.

						Басняны рольдап аянныг номчууру. Басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнөрин, мугулай чоруун сойгалаары болгаш сайгарары.
Чаштар делегейиниң көрүнчүү						
16-17	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Л. Б. Чадамба. Тоожу «Аян-чорук» (главы на выбор).	2			Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле таныжылга. Чогаалдың уран-чеченин, чаштар делегейин таныштырар талазыбиле бижиттинген аянының онзагайын тодарадыр. Ниити ажылдаары: улустуң аас чогаалын ажыглаанын база оларның тема, кол идея илередиринге салдарын илередип билир. Бөлүктөп ажылдаары: чогаал маадырларынга, кол болгаш ийиги чергениң маадырларынга тус-тус овур-хевирлерге үнелел бээри Чогаалды аянныг номчууру. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаары. План тургузары. Таблица-биле ажыл: чончу аян хөөнүнүң онзагайын: чылдак, барымдааларны, чечен чугааларның сюжет аянын чогаалдарда киригениниң онзагайы.

18		М. К. Өлчей-оол. Чечен чугаа «Хөөрээрниң чугаалары».	1			Кол маадыр Хөөрээрниң аажы-чаңында ылгалып турар онгагай таланы илередири. Чогаалды рольдап аянынг номчууру. План ёзугаар эдерти чугаалаары.
19		О. К. Саган-оол. Чечен чугаа «Эжишкилер» (эпизоды на выбор).	1			О.Саган-оолдун допчу намдары-биле таныжылга. Ниити ажылдаары: чечен чугааның идея, темазын тодарадыр, кижилер аразында найыралдыг болурунун эки салдарлыын тайылбырлаар. Төмүр болгаш Маадырның омур-хевиринге деңнелгелиг характеристика бээр. Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин шиңгээдип, ук терминниң утказынга дүүштүр сайгарарылга кылып билири. Аянынг номчулга. Номчаан чогаалын сайгарар. План ёзугаар эдерти чугаалаары. План тургузары.
20		О. О. Сувакпит. Чечен чугаа «Аът чарыжы».	1			«Аът чарыжы» деп чогаалдың темазын, кол маадырның аажычаңының онзагай ылгавыр талаларын тодарадып билир. Бичии аът мунукчүзунун психологтуг байдалын илередир: ооң шимчээшкини, бодунга бүзүрелдиг аажы-чаңы. Кижиниң мурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип турар бичии маадырның аажы-чаңында илереп кээр онзагай талаларын хайгаарап билир. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билир. Айтырыгларга харыылаар.
21		М. С. Эргеп. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).	1			«Өдүгенде чайлаг» деп чогаалдың темазын тодарадыр. Тоожунун бойдус чурумалы болгаш дириг амытаннарың омур-хевирин тодарадып билир. Аянынг номчулга. Номчаанын сайгарары. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билири.

						Чогаадыкчы ажилдаары: чогаалдың дылын, Тожду чонунуң
--	--	--	--	--	--	--

22		Ш. М. Суван. Тоожу «Кара-Баштыг» (үзүндү). <i>Литература теориязы:</i> пейзаж	1			диалектизиниң онзагайын аас-биле сайгарып билир. «Кара-Баштыг» деп чогаалда болуушкуннарны болгаш чогаал маадырларының хөделиишкиннерин сайгарып билири. Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарга хамаарыштыр сайгарылгалыг номчулганы чорудуп билири. Аянныг номчулга. Чогаалда чуруттунган төөгүлүг болуушкуннарга даянып, тайылбырлыг
----	--	---	---	--	--	---

						номчулганы чорудуп билир. Бот-тускайлаң ажылдаары: салдынган айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле долу харыыны берип билир. Бөлүктөп ажылдаары: чечен чугааның тема, идеязын тодарадыр.
23	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Р. Д. Лудуп. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш»	1			Шүлүктү сайгарылгалыг, чашкы үениниң онзагайын көргүзерде, авторнуң бодалын тодарадып, тайылбырлыг номчуп билир. Шүлүктүң дылының уран-чеченинге даянып, теманы илередип билир. Ниити ажылдаары: кулунчактың овур-хевирин чүраанын тайылбырлаар. Шүлүктүң дылының, бижиттинген аянын, кол бодалды илереткениниң онзагайын тодарадыр.
Хуулгаазыннар делегейи						
24	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Ш. М. Суван. Тоожу «Хүн- Херелден аалчылар» (шилиттинген эгелер).	1			Тоожуда уругларның овур-хевирин тус-тус үнелеп демдеглээр. Ниити ажылдаары: Тоожукчунуң овур-хевирин сайгарар. Аянныг номчулга. Номчаан үзүндүнү даалга ёзугаар эдерти чугаалаары. Фантастиктиг чогаалдың онзагайын тодарадыр. Чогаадып каан болгаш фантастиктиг аргаларның чогаалдың онзагайын тодарадыр, теманы ажыдарынга салдарын тодарадыр.
25- 26		Н. Ш. Куулар. Тоожу «Танаа- Херелдин чуртунда»	2			

		(шилиттинген эгелер).				Ниити ажилдаары: чогаалда фантастиканың аргаларын кииргенин дилеп тывар, тодарадып билир. Маадырларның аажы-чаңынга үнелел кылып билир. Аяанныг номчулга. Чогаалды сайгарары: чогаал маадырларының тоол оранынга чорумалдарының дугайында план ёзугаар азы кыска эдерти чугаалап, сайгарып билир.
--	--	-----------------------	--	--	--	---

27		Э. Л. Донгак. Уругларга ши «Буяанныг амытаннар»	1			Буяанныг мөзү-шынарлыг болурунун дугайында өөредиглиг чугааны чорудар: эвилең-ээлдек болгаш сагыш човаачал аажычаң, каржы чорукту эвилең аажы-чаңның ажып тиилээри дээш оон-даа өске. Буяанныг чоруурунун үнезин сайгарып билири. Шииниң маадырларының овур-хевиринге үнелел бээр.
----	--	--	---	--	--	---

Ыдыктар

Тиилелгениң сылдыстары

28	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Маадыр Чүргүйоол»	1			Бөлүктеп ажилдаары: темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Ивановның овурхевирлерин көргүскениниң онзагай талаларын илередир.
----	---	--	---	--	--	---

						Сөзүглел-биле ажылдап билир: дылдың чурумалдыг аргаларын дилеп тывар, оларның шүлүкте ужур-дузазын тодарадыр. Чогаадыкчы ажылдаары: башкының дузазы-биле азы ботхуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгези.
29	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар» (очул. М. А. Күжүгет)	1			Аянныг номчулга. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржилгези. Чогаалда көдүрттүнген мөзү-шынар чидиг айтырыгларын бодунуң билип турары-биле тайылбырлап билир. Бөлүктеп ажылдаары: сөзүглелге дүүштүр айтырыгларга долуга харыылаар. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун илередир. Чогаалда көдүрттүнген болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын илередир.
	Дириг амытаннар делегейи					
30	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Эзимнерниң ыры»	1			Бөлүктеп ажылдаары: шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ниити ажылдаары: шүлүктүң идеялиг утказын тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарып билир. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржири.

31	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. С. Сюрюн-оол. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».	1			«Ус-кушкаш» деп чечен чугааның темазын тодарадыр. Чогаалда Ус-кушкаштың омур-хевирин сайгарары, чечен чугааның кижизидилгелиг салдарлыын тодарадыры. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаары. «Азыранчып чорааш...» деп чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Калбак чогаалды сайгарып билир. Кол маадырның аажы-чаңынга үнелелди бээр. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билир. План ёзугаар эдерти чугаалап билир. «Тыва шүлүк чогаалының онзагайы» деп төлевилелди күүседир ниити ажилдажылгага киржир.
32		М. А. Кужугет. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...» (шилиттинген эгелер). <i>Төлевилел ажылы</i>	1			
33	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	В. М. Санги. Чечен чугаа «Баштайгы олча»	1			Чечен чугааны номчууру болгаш план ёзугаар эдерти чугаалаары. Ниити ажилдаары: тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүскенин сайгаржып, чугаалажыры. Кырган-аваның болгаш аваның омур-хевиринге үнелелди бээри.
		Катаптаашкын, курлавырда	1			
		Ниити		34		